

Twardy orzech do zgryzienia, czyli romantyczna baśń w interpretacji muzycznej

W dzieciństwie zapewne słuchaliście baśni. Jeżeli rodzice czytali wam repertuar XIX-wiecznego kanonu baśni, niektóre z nich mogły was porażać swoją grozą i fantasmagoryczną wyobraźnią. Rodzi się pytanie, czy baśń to przypowieść o przewyciężaniu zła. Większość z nich kończy się przecież szczęśliwie. Wiele baśni powstało w XIX wieku pod piórami najwybitniejszych współtwórców estetyki romantycznej.

Już wiesz

- 1) Przeczytaj *Dziadka do orzechów* Ernsta Theodora Amadeusa Hoffmanna.
- 2) Wynotuj ze *Słownika terminów literackich* cechy gatunkowe baśni.

Dziadek do orzechów

Ćwiczenie 1.1

Spośród wymienionych cech wybierz wyznaczniki gatunkowe baśni.
Zaznacz prawidłowe odpowiedzi.

-
- oniryzm
 - dziwność
 - fantastyka
 - folklor
 - realizm
 - dokumentaryzm
 - dydaktyzm

Ćwiczenie 1.2

Spośród wymienionych cech wskaż cechy gatunkowe bajki.

Zaznacz prawidłowe odpowiedzi.

-
- kompozycja otwarta
 - moralizatorstwo
 - dydaktyzm
 - fantastyka
 - typowość bohaterów
 - folklor
 - alegoryczność

Dziadek do orzechów to charakterystyczny przykład baśni romantycznej. Jej autorem jest Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776–1822) – literat i powieściopisarz, a równocześnie kompozytor, dyrygent i krytyk muzyczny, szczególnie uwrażliwiony na rytmiczną strukturę tekstu literackiego. Baśń powstała w 1816 roku równoległe z operą *Undine* – dziełem nie tylko spełniającym wymogi syntezy sztuk, lecz także obejmującym typowo romantyczne motywy z antropomizowaną nimfą w otoczeniu mściwych duchów, z siłami nadprzyrodzonymi w kosmicznej scenerii żywiołów. Utwór charakteryzuje się nastrojowością nawiązującą do starogermańskich mitów nacechowanych gotycyzmem. Hoffmann sprawnie wykorzystywał zasadę synestezji nie tylko na poziomie estetycznym, lecz także na formalnym: konfrontował rozmaite gatunki i style. Dlatego *Dziadek do orzechów*, jako typowo romantyczny tekst literacki, łączył realizm i fantastykę, świadomie infantylizowany świat przestrzeni baśniowej z ironią i groteską. Fabułę tej opowieści wyznacza (pozornie) drobny epizod świąt Bożego Narodzenia w pruskiej rodzinie mieszczańskiej.

W kręgu rodziny

Ćwiczenie 2.1

Zwróć uwagę na hierarchiczną strukturę rodziny mieszczańskiej i wskaż wartości wyeksponowane przez autora.

Ćwiczenie 2.2

Spróbuj określić prawa i obowiązki dziecka w strukturze XIX-wiecznej rodziny.

W utworze została ukazana hierarchiczna struktura rodziny – naturalnej kolebki moralności. W obyczajowości mieszczańskiej rodzina to struktura zracjonalizowana (zakładana dobrowolnie), złączona więzami zarówno duchowymi, jak i materialnymi. Stanowi wspólnotę nadrzędną wobec poszczególnych jej członków, zmuszonych podporządkować się hierarchii. W pierwszej połowie XIX wieku uważano, że dziecko było pełnoprawnym członkiem rodziny i jednostką autonomiczną, lecz równocześnie powinno podlegać procesowi wychowania pozbawionego nadmiernych pochlebstw, przyzwoleń i hojnych prezentów wyróżniających jego rolę. To surowe, „pruskie” wychowanie w karności daje się zauważyć już

w początkowym fragmencie opowieści, w którym został postawiony pierwszy (niemożliwy do przekroczenia) próg: zakaz wchodzenia do salonu, w którym rodzice układali pod choinką gwiazdkowe prezenty przeznaczone dla dzieci. Stosownie dozowana radość młodych bohaterów miała nastąpić w ściśle przewidzianym przez rodziców czasie – po zakończeniu wigilijnej wieczerzy.

Ćwiczenie 3.1

Wskaż wszelkie możliwe role, w które wciela się Droselmajer (lub jego sobowtór).

Zaznacz prawidłowe odpowiedzi.

-
- Król Myszy
 - Narzeczony Klary
 - Dobroczyńca Pirlipaty
 - Urządzenie do rozłupywania orzechów
 - Konstruktor skomplikowanych mechanicznych gadżetów
 - Figurka w zamku-zabawce
 - Ojciec chrzestny
 - Autor baśni

Ćwiczenie 3.4

Uzupełnij brakujące wyrazy:

Przeciągnij i upuść elementy w odpowiednie miejsca.

Spśród gwiazdkowych podarunków otrzymanych przez dzieci w wieczór wigilijny wyróżniała się zabawka skonstruowana przez ojca chrzestnego (Droselmajera). Był to ogromny [], w którym poruszające się [] monotonnie wykonywały wciąż te same ruchy. Nic dziwnego, że dzieci szybko się znużyły. Zaintrygowała je natomiast specyficzna zabawka (również dar Droselmajera) w roli przedmiotu użytkowego: drewniana figurka [], w ironicznym uśmiechu przegryzającego []. Ciekawa postać konstruktora tych skomplikowanych gadżetów ponownie pojawia się w postaci [] jeszcze trzykrotnie: podobizna [] jest zauważalna w zamku-zabawce, niekiedy sam [] stanowi jego lustrzane odbicie, wreszcie – młody [] odgrywa rolę wybawiciela księżniczki [] i zostaje później narzeczonym głównej bohaterki.

lupinki Droselmajer dziadka do orzechów Pirlipaty zamek
dom Dziadek do orzechów figurki Droselmajera kubka
sobowtóra

W dzieciennym pokoju

Ernst T.A. Hoffmann *Dziadek do orzechów*

Właśnie zamknęła szafę i chciała się udać do dzieciennego pokoju, kiedy nagle – słuchajcie uważnie, dzieci! – nagle zaczęło coś po cichutku szeptać, mrużyć i trzeszczeć dookoła, za piecem, za krzesłem, za szafami.

Wielki zegar ścienny zaczął chrapać tymczasem coraz głośniej i głośniej, ale jakoś nie udało mu się wybić godziny. Klara podniosła głowę i ujrzała, że wielka złocona sowa, która siedziała na zegarze, opuściła skrzydła w ten sposób, że zakrywały całą tarczę, i wysunęła naprzód swoją kocią głowę z zakrzywionym dziobem. A teraz wyraźnie rozległy się chrapliwe słowa:

Zegar, zegar, zegar, zegary,
Mruczcie cichutko, nowy i stary,
Król Myszy
Dobrze słyszy,
Co się dzieje wkoło,
Szurum-burum,
Zanućcie mu piosnkę wesołą!
Szurum-burum,
Zadzwoń, dzwonku, zadzwoń cicho,
Bo go wkrótce porwie lichu!

I głucho, chrapliwe „bum, bum” zabrzmiało całe dwanaście razy. Klarę ogarnął lęk i już chciała uciec przerażona, kiedy nagle spostrzegła, że to wcale nie sowa, tylko ojciec chrzestny siedzi na zegarze, a poły żółtego fraka zwisają po obu strunach jak skrzydła. Dziewczynka opanowała przestach i zawołała głośno i płacząco:

– Ojczy chrzestny, ojczy chrzestny!... Co ty tam robisz na górze? Zejdź na dół do mnie i nie strasz mnie tak, niedobry ojczy chrzestny!

Ale nagle usłyszała obok siebie jakieś bezładne syki i gwizdy, a zaraz potem tupot tysiąca nóżek za ścianami: jednocześnie tysiące małych świeczek zabłysło we wszystkich szparach podłogi. Nie były to jednak świece, o nie! To były małe błyszczące oczki i Klara zobaczyła, że zewsząd wyglądają myszy i starają się wydostać z ukrycia.

Ernst T.A. Hoffmann, *Dziadek do orzechów*, tłum. Józef Kramsztyk, Warszawa 1957, s. 21–22.

Ćwiczenie 4.1

Scharakteryzuj atmosferę dzieciennego pokoju.

Ćwiczenie 4.2

Powiedz, czy zgadzasz się z określeniem Marty Piwińskiej, że romantyczne dzieci: „mieszają jawę ze snem i muszą potem bez końca tańczyć w takt mechanicznych zabawek Hoffmannowskich zegarmistrzów, oślepia je Piaskun, atakują je rzeczy, zwierzęta, duchy. Chorują na dziwne choroby, chodzą i mówią we śnie...”?

W wypowiedzi wykorzystaj właściwe argumenty.

Ćwiczenie 4.3

Wyjaśnij, kim w tej [onirycznej](#) rzeczywistości staje się dla Klary (upersonifikowany) dziadek do orzechów.

Ćwiczenie 4.4

Określ przybliżony czas akcji. Czy mógł on wywrzeć wpływ na kształtowanie się przeżyć wewnętrznych dziecka?

Mimo wielokrotnie opisywanej przez badaczy pierwszej połowy XIX wieku romantycznej mitologizacji dzieciństwa warto podkreślić, że w utworze Hoffmanna większą uwagę przyciąga oniryczna, przerażająca deziluzja niż (symptomatyczny dla twórczości adresowanej do młodego czytelnika) optymistyczny przekaz wartości moralnych. Baśń Hoffmanna jest przypowieścią o konieczności poszanowania najdrobniejszych przedmiotów materialnych, które mogą stanowić klucz do prawdy o człowieczeństwie. Pokój dziecinny to przestrzeń uporządkowana pod względem kulturowym, lecz fabuła rozgrywa się w okresie wojny francusko-pruskiej, a bitwa między żołnierzami i myszami stanowić może projekcję wydarzeń prawdopodobnych, o których dzieci faktycznie miały okazję słyszeć (np. klęska armii pruskiej pod Auerstedt i Jeną). Kluczowym wątkiem fabuły jest fantasmagoria dziewczynki, która w sennej wizji ujawnia skrywaną (czy też tłamszoną przez konserwatywne środowisko) potrzebę miłości. Skaleczony w wyniku nadmiernej eksploatacji przyrząd do łuskania orzechów na jawie budzi pozytywne odczucia i uruchamia instynkty opiekuńcze, we śnie jawi się jako znakomity kompan emocjonujących przygód, odważny wojownik, szlachetny i opiekuńczy rycerz, silny przyjaciel.

W świecie marzeń i lęków

Ćwiczenie 5.1

Wskaż, jakie czynniki destabilizują równowagę psychiczną Klary. Odwołaj się do przywołanego fragmentu i znajomości całości lektury.

W nocy biedna Klara miała okropne przeżycia. Czułe zimne dotknięcia wśród ręki, potem coś chropowatego i obrzydliwego przylgnęło do jej policzka, płacząc straszliwie. Obrzydliwy Król Myszy siedział na jej ramieniu, czerwony ogień zionął z jego siedmiu szeroko rozwartych gardzieli. Potwór, zgrzytając zębami, świstał prosto do ucha Klary.

Ćwiczenie 5.2

Wynotuj ze *Słownika terminów literackich* cechy horroru. Znajdź je w analizowanej baśni. Wskaż odpowiednie cytaty.

Mimo że przyjaźń dziewczynki z drewnianą figurką wpisuje się on w obszar fantazmatu dziecięcego (zgodnego z wyobrażeniami dziecka), to ironicznie wykreowana scenka batalistyczna oraz pojawienie się myszy (z okrutnym ich przywódcą o siedmiu głowach) wywołuje w psychice dziewczynki traumę, ujawniającą się w późniejszych koszmarach sennych. Świat wartości ilustrowanych przez Hoffmanna przynależy bardziej do horroru niż do baśni, przy czym wojenne tło epoki napoleońskiej wzmacnia traumatyczne przeżycia dzieci rozdwojonych między rzeczywistością na jawie i we śnie. Tajemniczy klucz do problemu wyeksponowanego w tej przypowieści stanowi bajka o twardym orzechu, włączona w tok opowieści wigilijnej (funkcjonująca na zasadzie „utworu w utworze”). Spójna

i przejrzysta pod względem kompozycyjnym opowieść tłumaczy tajemniczą genealogię bohatera.

Ćwiczenie 6.1

Uzupełnij brakujące wyrazy z poniższych ramek.

Bezpośrednią przyczyną odwiecznego sporu między Dziadkiem a myszami okazał się niedobór [] w kielbasie na dworze królewskim. Ofiarą tej kulinarnej kompromitacji stała się [] i jej dzieci, które zostały oskarżone o zjedzenie []. Lojalny wobec króla zegarmistrz Droselmajer z własnej inicjatywy rozprawił się z nimi, ustawiając skonstruowane uprzednio [] [] – mszcząc się za śmierć potomków – wyklęła królewską córkę, w konsekwencji czego księżniczka [] okrutnie zbrzydła. Rozzłoszczony król winą za to obarczył [], któremu postawił ultimatum, że jeżeli nie odnajdzie on cudownego antidotum na tę klątwę, przyplaci to życiem. Owym antidotum był magiczny twardy orzech []. Zegarmistrz doszedł do wniosku, że aby zrzucić czary i powrócić do pięknej urody – [] powinna była zjeść jego słodki []. Poszukiwał go po całym świecie przez [], by w końcu odnaleźć w []. Gdy Droselmajer ([] Dziadka do orzechów) przegryzł [] – pomógł przywrócić [] niezwykłą urodę, ale [] zamieniła go wówczas w drewnianą figurkę służącą do rozłupywania orzechów. [] powraca w snach Klary i sadystycznie ją szantażuje aż do momentu, w którym Dziadek (w obronie damy swego serca) ją zastrzelił.

sobowtór

Pirlipacie

mysibaba

Krakatuka

pułapki

mysibaba

Droselmajera

owoc

Pirlipata

Pirlipata

14 lat

słoniny

Norymberdze

orzech

15 lat

słoniny

Mysibaba

chleba

Mysibaba

Ćwiczenie 6.2

Wyjaśnij, jaką rolę odgrywa włączona w tok opowieści bajka o twardym orzechu.

Ćwiczenie 6.3

Zwróć uwagę na arogancki ton zuchwałej pieśni zemsty. W jaki sposób wpisuje się w nastrojową tonację opowieści?

Twardy orzechu Krakatuka,
Przez ciebie śmierć już do mnie puka! [...]
Lecz Dziadek długo nie pożyje,
Bo Mysi Król go wnet zabije.

Nie straszne mu złośliwe Dziadki,
On pomści śmierć swej drogiej matki!

Ćwiczenie 6.5

Opisz baśniową krainę pozytywnych wrażeń, do której zaprowadził Klarę Droselmajer.

Znaleźli się na Łące Cukrowej, przeszli przez Bramę Migdałowo-Rodzinkową zwaną Bramą Łakomczuchów, gdzie widać było złote i srebrne owoce wiszące na barwnych ogonkach, woń pomarańcz. Cienkie złote nitki, zwisające z drzew, dzwoniły jak muzyka, a błyszczące ogniki skakały i tańczyły do taktu.

Ćwiczenie 7

Wskaż, atrybutami jakich wartości są Potok Pomarańczowy, Rzeka Limoniadowa, Jezioro Migdałowe, Piernikowo, Cukierkowo, Gaj Konfiturowy itp.

Ćwiczenie 8

W utworze Hoffmanna występują charakterystyczne dla baśni akcenty erotyczne (schematy finałów weselnych, pocałunki cudownie przemieniające żaby w królewiczów lub odwrotnie, przygody pełne nieustępliwej walki o względy płci przeciwnej). Dojrzewające tkliwe uczucie niewinnej (nieskażonej erotyzmem) dziewczynki i szlachetnego kawalera, heroicznego opiekuna i strażnika jej bezpiecznego pokoju, kończy się ślubem po latach. Na jakiej zasadzie wkraczają do baśni akcenty erotyczne?

Odkąd Klara wiedziała, że jej Dziadek do Orzechów jest w istocie młodym panem Droselmajerem, siostrzeńcem ojca chrzestnego, nie nosiła go więcej na rękę, nie pieściła go i nie całowała, a nawet lękała się go dotknąć.

Po latach młodzieniec zajechał po nią złotą karetą zaprzężoną w srebrne konie. Na weselu tańczyło dwadzieścia dwa tysiące figurek ozdobionych perłami i diamentami i Klara została królową krainy pełnej błyszczących lasów gwiazdkowych, przezroczystych pałaców marcypanowych, słowem najpiękniejszych i najcudowniejszych rzeczy, które się widzi, jeśli się patrzeć umie.

Baśń i balet

Ćwiczenie 9

Wizualne piękno idyllicznej przestrzeni szczęścia wkracza poprzez sferę dźwięków i ruchu. Do jakiego widowiska scenicznego nawiązuje zacytowany fragment?

W Lesie Gwiazdkowym pasterze z cukru i pasterki wykonali uroczysty taniec, a myśliwi rytmicznie przygrywali na rogach; potem wszyscy rozproszyli się po zaroślach. – Niech mi pani wybaczy, droga panno Klaro – powiedział Dziadek do Orzechów – że balet udał się tak marnie. Tancerze wchodzący w skład naszej trupy poruszają się na drutach, mogą więc tylko wykonywać jedne i te same ruchy. Strzelcy także trąbili nieco nudno i ospale.

Ćwiczenie 10

Wyszukaj w dowolnym źródle i obejrzyj wybrane sceny z inscenizacji *Dziadka do orzechów* w Operze Wrocławskiej.

Dziadek do orzechów został spopularyzowany przez słynny balet Piotra Czajkowskiego. Artysta, oprócz baletu, z wybranych fragmentów baśni Hoffmanna skomponował też ośmioczęściową suitę, ilustrującą realny świat doświadczeń dziecięcych skontrastowany ze sferą dziecięcej imaginacji.

Autorem libretta baletu Czajkowskiego był Marius Petipa – słynny tancerz i choreograf francuski, który przyjechał do Rosji w 1847 roku, by w Teatrze Maryjskim w Petersburgu stworzyć rosyjską szkołę tańca klasycznego. Czajkowski korzystał z francuskiej wersji baśni w tłumaczeniu Aleksandra Dumasa (ojca). Balet Czajkowskiego jest doskonałym świadectwem talentu symfonicznego kompozytora, umiejętnie łączącego liryzm z groteską, rozmach wielkiej formy muzycznej z akcentami humorystycznymi (o czym świadczą wstawki ludowych piosenek francuskich, np. *Cadet-Rouselle*). Prapremiera baletu zamówionego przez Teatr Maryjski odbyła się 6 grudnia 1892 roku i stała się ogromnym wydarzeniem.

Bajeczne królestwo romantyzmu

„Rozpalone promienie przenikają mroczną noc tego królestwa. Gigantyczne, falujące cienie gonią za nami i napierając coraz bliżej, unicestwiają nas, lecz nie są w stanie ugasić cierpienia nieskończonej tęsknoty, w której pograża się i wypala wszelki nagły wybuch rozśpiewanej radości. [...] Przedziwne postaci ze snu zaczynają powietrzny taniec, już to ginąc w punkcie świetlnym, już to oddalając się od siebie, dzieląc się na grupy, ścigając się i rozpraszając na przemian w roziskrzonych fantasmagorii”.

”Jakże wzniosłą rzeczą jest muzyka – jakże głęboka i niezgłębiona jest jej tajemnica! Czyż nie mieszka ona w duszy człowieka? Czyż nie koi go najśłodszymi obrazami snu, przenosząc do życia innego, świetlistego, pozaziemskiego, w którym on, człowiek, znajduje schronienie przed przygniatającymi troskami tego świata?... Tak, wtedy przenika go boska siła. Kto zaś oddaje się z dziecięcą czystością uczuć poruszeniom fantazji, uczy się mówić językiem romantycznego, niezbadanego świata dusz; przyzywa nieświadomie (niczym uczeń czarnoksiężnika czytający na głos magiczną księgę mistrza) zastępy aniołów i cudownych duchów, które krążą po świecie w powietrznych, roztańczonych orszakach i budzą drgnienie nieskończonej tęsknoty w kimkolwiek, kto zdoła je spostrzec”.

Hoffman jako jeden z czołowych głosicieli haseł romantyzmu w estetyce i autor głośnego szkicu o Beethovenie, definiując muzykę jako „najbardziej romantyczną ze wszystkich sztuk [...], jedyną prawdziwie romantyczną, gdyż tylko nieskończoność stanowi jej przedmiot” – określił mityczną rolę muzyki, wyrastającą z założenia, że każdy twórca wchodzi do artystycznej konstelacji, zajmując w niej miejsce wyznaczone przez konieczność historyczną. Hoffman stworzył bliską Czajkowskiemu koncepcję sztuki dźwięków, opartą na przekonaniu, że istotą muzyki prawdziwie romantycznej jest „nieskończona tęsknota”, ujawniająca się w sferach pozaracjonalnych. Dla obu twórców muzyka egzystuje więc w sferze metafizyki i wprawia duszę w stany nieokreślone. Dlatego należy ją odbierać intuicyjnie i emocjonalnie, z nieskazitelną czystością uczuć.

Ćwiczenie 11

Powyzsza wypowiedz Hoffmanna koresponduje z nastrojowoscia jego tworczości, zarówno literackiej jak muzycznej. Jakie cechy (według Hoffmanna) kryje w sobie bajeczne królestwo romantyzmu? Wymień te cechy.

Walc kwiatów

Wyszukaj w dowolnym źródle i wysłuchaj utworu Piotra Czajkowskiego *Walc kwiatów* z suity *Dziadek do orzechów*.

Ćwiczenie 12.1

Wysłuchaj *Walca kwiatów* Piotra Czajkowskiego i zinterpretuj go w kontekście opowieści Hoffmanna.

Ćwiczenie 12.2

Walc kwiatów to jeden z najpiękniejszych i najbardziej dekoracyjnych walców koncertowych. W jaki sposób oddziałuje na twoje emocje? Spróbuj je nazwać, opisać.

Zadaniowo

Ćwiczenie 13

Napisz, w jakich okolicznościach używasz sformułowania *twardy orzech do zgryzienia*. Zastosuj je w odniesieniu do konkretnej sytuacji życia codziennego.